

Усатий А. В., канд. пед. наук, доцент,
доцент кафедри журналістики та дидактичної філології,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка, м. Житомир

УДК 371.21

Усатий А. В. Проблема читача у сучасному освітньому просторі. *Тенденції забезпечення якості освіти* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Дніпро, 22 січня 2021 р). Дніпро : Міжнародний гуманітарний дослідницький центр, 2021. С. 62 – 70.

ПРОБЛЕМА ЧИТАЧА У СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ

У час, коли жодна сучасна людина і дня не може обійтися без комп'ютера, коли будь-яку інформацію, яка цікавить її, можна знайти в мережі Інтернет, процес навчання не можна відокремлювати від цих наукових технологій. Зокрема, цикл шкільних гуманітарних дисциплін. Використання мультимедійного проєктора може помітно підвищувати пізнавальну активність учнів у процесі вивчення твору за рахунок збільшення наочності та емоційної насиченості (анімація, звук, відео та інші мультимедійні ефекти). Коли вчитель або учень розробляє мультимедійний дидактичний матеріал, він може використовувати доступний йому матеріал, особливо актуальним є регіональний краєзнавчий матеріал, що посилює виховний момент уроку.

Інформаційно-комунікативні технології навчання досить перспективні для підвищення творчої активності учнів, бо він відходить від позиції об'єкта навчання, отримувача готової навчальної інформації, стає активним суб'єктом навчання, може самостійно здобувати необхідну інформацію і навіть вміти винайти, сконструювати необхідні для цього способи дій. Водночас за всіх позитивних аспектів потрібно відзначити, що нині методика використання інформаційно-комунікативних технологій у викладанні української літератури перебуває на стані становлення, а її актуальність у нашому суспільстві щоденно зростає.

Хоча існує реальна загроза перетворення викладання української літератури на формальне механічне відтворення фактів з використанням ефектного відеоряду або презентації, що створює загрозу в досягненні такого виду мистецтва, як література, яка всю красу передає через слово. Часто величезний вибір матеріалу та ілюстрацій в Інтернеті й на компакт-дисках у ході підготовки до уроку призводить до необґрунтованого збільшення його кількості на шкоду іншим формам роботи. Подібні уроки перетворюються в монолог учителя, або учня, втрачається процес учіння, коли працює не одна людина, а весь колектив. У цій ситуації важливо використовувати комп'ютерні технології не тільки як наочний посібник певною кількістю ілюстрацій, а й повинно існувати живе слово, здійснюватися розвиток мовлення, уміння складати логічні схеми, розкривати причинно-наслідкові зв'язки, закономірності подій і явищ громадського життя.

Важливо на уроках української літератури зберегти проблемні уроки з елементами дискусії, диспутів. Загалом, усі прийоми, які успішно розроблені в нашій дидактиці, не повинні бути відкинуті й забуті, а якісно поліпшені та ефективніше використані з метою підвищення пізнавальної активності учнів на уроках. Одним із засобів цього процесу якраз і є впровадження сучасних комп’ютерних технологій на уроці.

Забезпечення літературно-естетичного розвитку учнів у процесі вивчення художніх творів у IX – XI класах здійснювався відповідно до закономірностей методики, педагогіки та психології, а ІКТ повинно виступати як додаткові технології навчання. Для розвитку читацьких умінь було:

- здійснено опору на читацькі вміння учнів, сформовані в основній школі;
- враховано психологічні особливості сприймання художніх літературних творів старшокласниками;
- забезпечено розуміння учнями літератури як мистецтва слова;
- увагу учнів спрямовано на сприйняття образної конкретності й образного узагальнення, характерних мистецтву;
- розроблено методичну систему формування читацьких умінь у старшокласників, яка ґрунтується на застосуванні евристичної бесіди в усіх її виявах, визначенні спільно з учнями проблемних питань для обговорення твору, дискусії з полемікою та без неї, інтерактивних методах, виконанні учнями дослідницьких завдань, застосуванні групової й індивідуальної пошукової діяльності та впровадження в процес навчання ІКТ.

Організація вивчення художнього твору будувалася так, щоб у системі навчальних дій, на які учнів спрямували їхні власні запитання й завдання, вироблялася відповідна система знань і вмінь.

Основною ідеєю навчання було сприйняття тексту учнями:

- глобальна, коли зрозуміло, про що йдеться в ньому, яка його основна думка;
- докладна, коли усвідомлено тільки основний зміст тексту;
- критична, коли вироблено власний погляд на те, про що йдеться в тексті, а також „настанова на активне сприймання тексту: теми та основної думки...; чому текст має такий заголовок і т. ін.” [5, с. 6].

Перед учнями системно ставилися завдання, які спонукали їх знаходити відповідь на запитання: для чого, з якою метою автор використовує той чи інший образ, прийом; що допомагало в розгляді і сприйнятті цілісної художньої структури тощо. Такі й подібні завдання сприяли формуванню читацьких умінь учнів. Кінцевою метою навчання була підготовка творчого читача, здатного самостійно сприймати твір відповідно до авторської позиції.

Формування читацьких умінь не може здійснюватися ізольовано від досвіду, а отже, і без набутих знань. Звідси стає зрозумілим, що, чим багатший життєвий досвід учня, тим глибше і вдумливіше стає його процес читання, який ґрунтується на всебічних знаннях, і тим результативнішим стає процес осягнення твору в цілому. Відомо, що знання є першоосновою формування вмінь. Щоб

уміти щось робити, людина повинна знати сам процес. Як відомо, процес формування читацьких умінь проходить поетапно – від простіших до складніших, глибших, змістовніших понять. Уміння, сформовані на основі знань, основних життєвих фактів письменника, опорних понять про літературні напрями, історичні, суспільно-політичні події, морально-естетичні погляди героїв, позицію автора тощо, сприяють перетворенню конкретних знань у світоглядну позицію. Знання ґрунтуються на вмінні застосовувати їх у конкретній ситуації, у нашій – це вміння прочитати художній твір, проникнути в його зміст, збагнути авторську позицію в характеристиці епохи, героїв, подій, дати власну оцінку твору.

Спираючись на практику вивчення художньої літератури в старших класах, переконуємося, що зв’язок знань і вмінь у навчальному процесі не лише активізує читацькі інтереси старшокласників, але й стимулює їх до глибшого осмислення тексту, проникнення в задум письменника, крізь призму суспільно-політичного й морально-естетичного сприймання, трактування образів-персонажів, а також розвитку літературно-творчих здібностей школярів, формування в них бажання поділитися враженнями від прочитаного, висловити свою оцінку щодо прочитаного, послухати іншу, подискутувати, створити наочний матеріал, який буде переконувати суперників до цільності висловленої точки зору з того чи іншого приводу, в організації і проведенні такої роботи в нагоді стануть ІКТ.

Вивчення літератури ґрунтується на розкритті насамперед її пізнавальної, оцінювальної й естетичної функції та забезпечується розглядом усіх складових твору в їх органічному поєднанні.

Отже, ми намагалися з’ясувати, наскільки свідомо старшокласники ставляться до читання. На запитання „Твори якого змісту вам подобаються більше і чим саме?” школярі відповідали по-різному: „люблю мандрувати разом із письменником”; „учуся в письменників самостійно творити”; „цікаво спостерігати, як кожен митець по-своєму бачить життєві проблеми”; „читаю все повністю, бо цікаво дізнатися, як закінчиться твір”; „вважаю, що потрібно перечитати все, що написав автор”; „читаю, коли в завданні вчителя міститься характеристика героїв”; „дивлюся, що можна використати в житті...”. Відомо, що сучасні діти люблять будь-яку інформацію шукати в Інтернеті, із застосуванням різних ІКТ. Поклавши потрібну інформацію на комп’ютерні носії, ми зможемо зацікавити учнів, розвинути бажання досягнути художній твір, а вивчивши весь матеріал з певної теми, потім дати відповідь, вміщені на технічні носіях.

Як бачимо, частина старшокласників виявляє стійкий інтерес до мистецтва слова, намагається якомога більше дізнатися; деяких зміст приваблює своєю винятковістю, казковістю, виразністю й точністю передачі автором деталей, за допомогою яких він відтворює життя. Отже, свідоме ставлення до твору пояснюється інтересом учнів до його змісту й художньої форми.

Частина опитаних учнів зазначили, що не люблять читати пейзажі, але читають, якщо вимагають. Своє ставлення до читання вони коментували так: „нецікаво читати”; „краще подивитися кіно, телепередачу”; „важко уявити події

й визначити епоху”; „читаю, якщо є час”; „не вистачає терпіння прочитати весь твір”. Таким чином, з’ясовується, що значна частина старшокласників підходить до вивчення твору упереджено, не відчуває його естетичної цінності, не усвідомлює важливості зображувально-виражальних та емоційно-естетичних функцій художнього твору.

Розвиток у школярів розумових здібностей (умінь), необхідних для сприймання конкретного твору, якраз і забезпечується розв’язанням ними завдань і запитань, типових для кожного варіанта роботи з текстом, у процесі якого формуються читацькі вміння вищого рівня, спрямовані на глибоке осмислення змісту твору, вироблення вмінь самостійно робити висновки в нестандартних умовах стосовно конкретного твору. Отже, нам слід привчити учнів працювати з текстом, а вже надалі за допомогою ІКТ здійснювати поетапне вивчення творчості письменника.

Враховуючи стрімкий розвиток науково-технічної інформативності, застосування окремих форм і методів навчання літератури має „поступитися місцем цілісним педагогічним технологіям загалом і технологіям навчання зокрема” [4, с. 9].

Як бачимо, нові технології навчання обумовлені новими підходами й до вивчення літератури. Ідеї психологічного розвитку учнів, розроблені Ж. Піаже, Л. Виготським, поглиблені й удосконалені Г. Костюком, а також концепція проєктованого навчання, запропонована В. Паламарчук, мають для нашої розвідки фундаментальне значення.

Аналізуючи систему роботи над літературним твором, виділяємо основні етапи роботи, методи й прийоми, які забезпечують ефективність процесу формування читацьких умінь старшокласників у процесі вивчення художнього твору.

1. Систематизація, узагальнення теоретико-літературних, історико-культурних та естетичних знань учнів мають орієнтувати читача в історико-культурних особливостях епохи, в умовах якої створювався художній твір, оскільки будь-яке явище мистецтва, у тому числі й мистецтва слова, виникає на основі певних естетично-культурних традицій, що існують у її межах. „Культура дає код, який дозволяє прочитати, сприйняти, зрозуміти твір” [3, с. 18]. На цьому ж етапі з’ясовуються біографічні відомості про письменника, його світогляд, ідейно-естетичні позиції, які вплинули на задум художнього твору, його проблематику, створення образної системи в широкому розумінні цього поняття.

2. Первинне сприйняття тексту літературного твору в цілому та його окремих елементів у процесі читання, збагачення художніми враженнями, набуттям досвіду як теоретичного, так і практичного. На цьому етапі ще відсутнє глибоке осягнення суті літературного твору, але саме первинне сприйняття (більше на рівні емоцій) характеризується цілісністю читацьких вражень. Тому систематичне збагачення читацького досвіду, яке супроводжується цілеспрямованим формуванням аналітичних умінь, поглиблює це первинне сприймання твору. Проте Т. Браже, не заперечуючи того, що формування вмінь має відбуватись одночасно з читанням і вивченням нових творів, справедливо вважає: „Первинному, безпосередньому

враженню від тексту не завжди корисна спрямованість на теоретичне поняття та формування на їх основі умінь” [1, с. 27; 3]. Саме на цьому етапі найбільшою мірою формується вміння емоційно відгукуватися про художній твір, знаходити емоційний лейтмотив, передавати почуття героя й автора засобом виразного читання, добираючи найцікавіші емоційні елементи твору.

3. Виділення структурних елементів твору, проникнення в смисл і значення їх внутрішніх зв'язків. За такого підходу формуються вміння збагнути сюжет твору, простежити його фабулу, дати оцінку образам, досягнувши їх місце й значення у творі, простежити розвиток характеру героя через зображені події.

4. Визначення функціональних особливостей художніх засобів твору, зіставлення художніх образів, ситуацій, в яких вони найповніше проявляють свої моральні якості, з'ясування особливостей авторської позиції.

З метою полегшення процесу навчання було визначено ряд критеріїв для самостійної роботи учнів у процесі навчання як під час класно-урочної роботи, так і в позаурочний час, в основу яких покладено рівень читацьких здібностей, художнього уявлення та зміст навчальної діяльності, а саме:

- здатність учнів критично мислити в процесі аналізу художнього твору, володіння умінням систематизувати навчальний матеріал, узагальнювати його, висловлювати власні судження, аргументувати висловлені думки;

- усвідомлено використовувати здобуті знання з літератури, переносити їх у нові ситуації, висувати гіпотези й намагатися самостійно їх довести; уміння давати оцінку прочитаному та проаналізованому твору, іншому навчальному літературному матеріалу; оцінювати власну навчальну діяльність і діяльність інших (взаємне рецензування, оцінка повноти відповіді, глибини, переконливості аргументації тощо);

- уміння образно мислити й художньо уявляти, використовувати асоціативні зв'язки.

Робота над створенням презентації дозволяє кожному учню бачити себе як людину здатну і компетентну, знайому з сучасними технологіями, яка спроможна по-справжньому оцінити себе, як оцінити і знайти відповіді на створені ситуації у процесі навчання, навчитися конструктивно критикувати та коментувати моменти презентації. Він розвиває спілкування і здатність співпрацювати, можливість пошуку рішень для задачі, розвиває навички дослідження.

Формування читацьких умінь старшокласників згідно з нашою гіпотезою не потребує використання якихось особливо ефектних прийомів і форм роботи. Навпаки, ми прагнули розглядати їх формування, виходячи з традиційних форм і методів вивчення літератури, які склались у школі, не відмовляючись проте від використання новітніх методичних технологій. Іншими словами, для нас важливі не ефективність, показовість у роботі, а навчально-виховна ефективність.

На підсумкових заняттях, де узагальнюються знання про творчість певного письменника, перед учнями постає необхідність на основі конкретних знань про

твір, розуміння ролі й особливостей його образів тощо зробити узагальнений висновок про сутність, літературну і громадську значущість творчості письменника або окремих його творів. Такий висновок потребує розвиненого вміння аналізувати й узагальнювати, бачити глибинний смисл художніх творів і водночас ефективно розвиває читацькі вміння. Саме для такої роботи і підійдуть методи: використання ІКТ-інструменти в системі літературної освіти, спрямованих на вдосконалення існуючих технологій через зміцнення дослідження, пошук інформації та аналітичні методи роботи з інформацією навчання. ІКТ-інструменти є ефективним засобом підвищення якості навчання учнів з літератури.

Це можна продемонструвати на вивченні твору М. Коцюбинського „Тіні забутих предків”, який стає засобом подальшого вдосконалення вмінь бачити художньо-естетичний смисл, виражений деталями й ситуаціями, у яких діють герої твору, їхніми вчинками та долею в цілому.

Основним методом обрано евристичну бесіду, у ході якої з’ясовувалося те, що є основним змістом повісті М. Коцюбинського.

Учням запропоновано дібрати назву до усного твору та створити презентацію за змістом повісті. Вимога узагальнити основний зміст новели М. Коцюбинського. Учні самостійно дібрали такі назви:

1. Життя і смерть Івана й Марічки.
2. Твір про кохання і смерть.
3. Щастя і трагедія долі персонажів у повісті.
4. Тіні забутих предків у житті Івана та Марічки.
5. Торжество життя над смертю.

Кожен, хто пропонує свій заголовок та презентацію до всього твору, обґрунтовує назву того головного, про що йдеться в повісті. Отже, добір виступає як стимул, який спонукає продумати всю систему художніх уявлень, що склалися в учнів у процесі читання твору, – тієї уявної реальності, яка відобразила авторське бачення проблем людського буття.

У ході бесіди обирається за рейтингом учнів краща із назв, у якій найповніше передається основний зміст повісті М. Коцюбинського. Виділяється одну із двох останніх, запропонованих учнями. Передостання розкриває зв’язок духовного світу героїв М. Коцюбинського, їхнього щастя й долі із системою вірувань та уявлень, що склалися в гуцулів протягом усієї історії цього багатого традиціями народу, традиціями, пов’язаними з поетичною й суворою гірською природою краю.

Отже, дібрана учнями назва й створена презентація засвідчує їхню здатність розкрити спільну трагічну долю головних героїв повісті і водночас тих факторів, які зумовили духовну красу Івана та Марічки згідно з художньо-естетичною позицією автора.

Добираються фрагменти тексту, які розкривають становлення духовного світу героїв: для Івана „весь світ був як казка, повна чудес, таємнича, цікава й страшна”; він „Знав, що на світі панує нечиста сила, що аридник (злий дух) править

усім, що в лісах повно лісовиків, які пасуть там маржинку: оленів, зайців і серн, що там блукає веселий чугайстер, який зараз просить стрічного в танець та роздирає нявок; що живе в лісі голос сокири; вище по безводних далеких недеях нявки розводять свої безконечні танки, а по скелях ховається щезник”. Сповненою таємничої сили, живою і могутньою Іванові здається вся природа. Тому й привиджується йому, коли він пас корів у горах: „... На камені, верхи, сидів „той”, щезник, скривив гостру борідку, нагнув ріжки і, заплющивши очі, дув у флюяру. „Нема моїх кіз ... Нема моїх кіз...” – розливалось жалем флюяра. Та ось ріжки піднялись вгору, щоки надулись і розплющились очі. „Є мої кози... Є мої кози...” – заскакали радісно звуки, і Іван з жахом побачив, як, виткнувшись з-за галузок, затрясли головами бородаті цапи.

Він хотів тікати – й не міг. Сидів прикутий на місці і німо кричав од холодного жаху, а коли врешті видобув голос, щезник звинувся і пропав раптом у скелі, а цапи обернулись в коріння дерев, повалених вітром”.

Й Іван, і Марічка бачать свою невіддільність від природи, вони, мов із добрими знайомими, зустрічаються зі смерічками, говорять із гірськими потоками, з жабами: „Іван нахилився над потоком і питав жабу:

– Кума-кума, що-с варила?

– Буряк – борщ. Буряк – борщ. Буряк – борщ... – кректала Марічка...

– Бураки-ки-ки! Бураки-ки-ки! Бураки-ки-ки! – верещали обоє, заплющивши очі, аж жаби здивовано мовкли”.

Життя для них було грою, а гра – життям серед природи, одухотвореність якої збагачувала їх тим світлом, у якому відображувалася велич і краса світу гірських лісів, вершин і полонин.

Цю красу Іван виражає грою на флюярі. А „Марічка обзивалась на гру флюяри, як самичка до дикого голуба – співанками. Вона їх знала безліч. Звідки вони з’являлись – не могла б розказати. Вони, здається, гойдались з нею у колисці, хлюпались у купелі, родились у її грудях, як сходять квітки самотійно по сіножатях, як смереки ростуть на горах. На що б око не впало, що б не сталося на світі: чи пропала овечка, полюбив легінь, зрадила дівка, заслабла корова, зашуміла смерека – все виливалось у пісню, легку і просту, як ті гори в їх давнім, первісним житті.

Марічка і сама вміла складати пісні, наприклад:

Ой кувала ми зозулька та й коло потічка.

А хто ісклав співаночку? Йванкова Марічка.

Гірко і проникливо звучать її співаночки, коли Іван змушений був іти на заробітки, і вона „співанками косичила їх розлучення”:

Ізгадай мене, мій миленький

Два рази на днину,

А я тебе ізгадаю

Сім раз на годину

...Співаночки мої милі,
Де я вас подію?
Хіба я вас, співаночки,
Горами посію.

Душевна глибина, сердечний біль і незахищеність перед суворими випробуваннями долі звучить у співаночках Марічки...” [2].

Потім учні зупиняються на найважливіших подіях, зображених у повісті. Показуючи свої презентації та відеоряди, які вони створили та добирали самі. Нагла смерть Марічки, збитої весняною повинню, змусила Івана покинути рідний край. І коли „худий, зчорнілий” він повертається, то одружується з Палагною. Але справжнього кохання немає, немає і щастя, а тому Палагна, зустрівши Юру – мольфара, стає його коханкою. А Іван, шукаючи в горах Марічку, трагічно гине.

На запитання Чому твір має назву „Тіні забутих предків”? учні відповідають, що ці тіні супроводжують героїв повісті протягом усього життя. Вони – і в першій зустрічі Івана та Марічки під час бійки двох ворогуючих родів. Такі були звичаї. Іван також прагне зробити зле Марічці, бо вона – з ворожого роду, але Марічка мовби втішає його – усе буде гаразд.

Тіні далеких предків – у віруваннях наших героїв, в одухотворенні ними всієї природи, у прагненні до краси, до пісні і танцю, до гри на флюїді і в складанні співаночок Марічкою.

Вони – і в глибокій одухотвореності їхнього кохання, вони і в трагічній смерті Марічки, і в неможливості щастя Івана й Палагни, і в тих видіннях, які вели його до загибелі.

Тому велич і краса кохання героїв М. Коцюбинського усвідомлюються учнями як найвища цінність людського буття, а самі герої порівнюються із Ромео і Джульєттою В. Шекспіра.

Методичні шляхи осмислення твору, про які йдеться в поданих фрагментах уроку, забезпечують формування вміння бачити засоби змалювання характерів героїв, аналізувати образи-персонажі, створюючи своє бачення тих подій, вчинків та образів-персонажів, та вбачати відображення в ньому художньої позиції автора.

Так, учням 10 класу було запропоновано висловити власну думку з приводу прочитаного твору М. Коцюбинського „Тіні забутих предків”.

– Чи не відчували ви „вакууму” епохи, у якій відбувалися зображені події? Обґрунтуйте свою відповідь.

Ольга Ф. відзначає, що у творі відсутнє суспільно-історичне тло. Твір наближається до фольклорного, первісної міфології, письменник не прив’язує героїв і події до часу: це десь там, у певному місці, скрізь... Отже, маючи таку узагальнену думку стосовно часу, автор крізь призму часу пов’язує твір з усною народною творчістю, надає міфологічного забарвлення персонажам, пов’язує їх із природою. І читач дізнається з тексту, що дія відбувається в горах, серед гуцулів. Далі продовжується евристична бесіда з демонстрацією презентації створеної ученицею. Пропонуємо учням систему запитань із вибірковими відповідями:

– Доведіть, що герої повісті є підвладними міфу і природі.

Петро С. Навів навіть аргументи, які свідчать про це: добування живого вогню, ворожіння й замовляння – це духовний світ людей, які живуть у гармонії зі світом, природою.

– Як ви оцінюєте образи води, вогню, повітря?

У відповідях учні відзначили, що вся повість пронизана культом природних сил, у боротьбі з якими живуть люди. Ми бачимо, що вода забирає Марічку, Івана – гори, але мертва Марічка в образі нявки зазиває до себе коханого. Вони – діти природи і не можуть жити без неї. Цим певною мірою пояснюється надзвичайна працьовитість, яка оберігає людей від стихії, надає життєдайної сили. Замкнені в коловороті природи, керуючись її законами, персонажі повісті „Тіні забутих предків” обожнюють працю на природі, перетворюють її в ритуал священнодійства. Богом даний природний цикл, клімат, ландшафт підвладні природі. Отже, надзвичайної ваги набуває проблема загальнолюдських і національних якостей образів-персонажів у повісті. Доказом цього є праця вівчарів на полонині, як вони добувають вогонь, виготовляють сир тощо, тобто те, що необхідне для людського існування.

Процес формування читацької компетентності занадто складний, він вимагає постійної уваги до тексту, врахування психологічного стану учня-читача, його естетичного смаку, читацького досвіду.

У цілому можна зробити висновки, що формування читацьких умінь – це формування здатності глибоко сприймати художній твір, співвідносити художній світ, зображений письменником, із реальною дійсністю. В основі його формування має бути система вправ, що спонукає до системи дій, у яких виробляється здатність сприймати глибину художнього світу, відображеного в слові. В сучасному суспільстві, яке не можна уявити без науково-технічного прогресу, без сучасних комп’ютерних технологій саме інноваційні технології стимулюватимуть глибоке і всебічне осмислення змісту художніх образів і текстів в цілому.

Список використаних джерел

1. Браже Т. Г. Проблемы изучения литературы в 9 классе вечерней школы : книга для учителя. Москва : Просвещение, 1986. 176 с.
2. Коцюбинський М. Твори : в 2 томах. Київ : Наукова думка, 1988. Т. 2 : Повісті та оповідання (1907 – 1912). Статті та нариси / упоряд. і прим. В. А. Зіпи; ред Н. Л. Калениченко. 1988. 496 с.
3. Методология анализа литературного произведения / за ред Ю. Б. Борева. Москва : Наука, 1988. 347 с.
4. Освітні технології : навч.-метод. посіб. / О. М. Пехота, А. З. Костенко, О. М. Любарська та ін. ; за заг. ред. О. М. Пехоти. Київ : А.С.К., 2001. 256 с.
5. Скуратівський Л. В. Українська мова. Збірник текстів для переказів із творчими завданнями / Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова, М. Г. Парфьонов, Л. І. Піскорська. 2-ге вид. Київ : Форум, 2002. 178 с.